TOETSBLOK 2

Thema 3 & 4

Werkboek



THEMA 3

Temu, Shein & de echte prijs van je kleding

Brede welvaart & schaarste van de aarde



THEMA 4

Vapes, Red Bull & de betuttelende overheid

Marktfalen, accijns en de rol van de staat

Leerjaar 2 TL/havo

Naam: _____ klas: _____

Versie november 2026

Inhoud

Thema 3 — Temu, Shein & de echte prijs van je kleding 3

Les 3.1 — Een trui voor €4,-: hoe kan dat? 4

Les 3.2 — Welvaart in enge zin en brede welvaart: wat is de échte prijs? 7

Les 3.3 — Externaliteiten: de kosten die niet op het prijskaartje staan 10

Les 3.4 — Wereldwijde handelsstromen: hoe reist jouw trui de wereld rond? 14

Les 3.6 — Bewust kopen: check je eigen kledingstuk 19

Extra rekenopdrachten 21

Thema 4 — Vapes, Red Bull & de betuttelende overheid 23

Les 4.1 — Waarom bemoeit de overheid zich met jouw vape? 24

Les 4.2 — Accijns en verbruiksbelasting: de prijs als wapen tegen externe effecten 28

Les 4.3 — Subsidies: belonen in plaats van straffen 33

Les 4.4 — Betutteling of bescherming? Het grote overheidsdebat 38

Les 4.5 — Ontwerp zelf overheidsbeleid 43

Extra rekenopdrachten 45

Toetsvoorbereiding 47



THEMA 3

Temu, Shein & de echte prijs van je kleding

Brede welvaart & schaarste van de aarde

Leerjaar 2 TL/havo

Les 3.1 — Een trui voor €4,-: hoe kan dat?

Leerdoel: Je legt in je eigen woorden uit wat schaarste is, je noemt een voorbeeld van hoe de aarde ook 'grenzen' heeft, en je herkent twee trucs waarmee een shopping-app je verleidt.

Theorie & uitleg

Je scrollt door een app en ziet een trui voor €4,-, gratis verzonden vanuit een fabriek aan de andere kant van de wereld. Een dag later staat er alweer een nieuwe collectie klaar. Platforms als **Temu** en **Shein** voegen elke dag duizenden nieuwe kledingstukken toe, tegen prijzen die in een gewone winkel onmogelijk lijken. Dit heet **ultrafast fashion** : kleding die razendsnel wordt ontworpen, gemaakt, verkocht én weer weggegooid.

De vraag die in dit thema centraal staat: als iets zó goedkoop is, wie betaalt dan eigenlijk de échte prijs?

Schaarste

Mensen willen altijd meer: een nieuwe telefoon, kleren, een dagje uit. Maar geld, tijd en grondstoffen zijn beperkt. Er is dus niet genoeg voor alles wat iedereen wil. Dat heet **schaarste** . Daarom moeten mensen, bedrijven en landen steeds kiezen.

De grenzen van de aarde

Schaarste geldt niet alleen voor jouw portemonnee. Ook de aarde heeft **grenzen** . Er is maar een beperkte hoeveelheid schoon water, vruchtbare grond en grondstoffen. Ook de lucht kan maar een bepaalde hoeveelheid CO2 en vervuiling aan. Komt er meer bij, dan raken het klimaat en de natuur beschadigd.

Voor kleding zijn veel water, energie en grondstoffen nodig. En veel kleding wordt na korte tijd weggegooid. Volgens een bekende schatting (Ellen MacArthur Foundation, 2017) wordt wereldwijd elke seconde een vrachtwagen vol textiel verbrand of gestort.

'Gratis verzending' is nooit echt gratis

Iemand betaalt altijd. Vaak zit de verzending verstopt in de prijs. Of het platform betaalt het uit zijn reclamegeld, om klanten te lokken. Soms komen de kosten bij anderen terecht, bijvoorbeeld bij mensen die last hebben van vervuiling. In les 3.3 leer je hier het begrip voor: externe effecten .

Kernbegrippen

Schaarste (herhaling thema 1)

Er zijn niet genoeg middelen om aan alle (onbegrensde) behoeften van iedereen te voldoen, waardoor keuzes gemaakt moeten worden.

Ultrafast fashion

Kleding die razendsnel wordt ontworpen, geproduceerd, verkocht en weer weggegooid, kenmerkend voor platforms als Temu en Shein.

App-trucs (verleidingstechnieken)

Onderdelen van een shopping-app die ervoor zorgen dat je langer kijkt en sneller koopt, zoals aftellende klokjes (tijdsdruk), spelletjes en beloningen (kopen voelt als winnen) en pushmeldingen die je terughalen naar de app.

Algoritme (in een shopping-app) (herhaling thema 1)

Een rekenregel in de app die bijhoudt waar jij naar kijkt en op basis daarvan bepaalt welke producten je te zien krijgt.

De grenzen van de aarde

De beperkte hoeveelheid grondstoffen, schoon water en opnamecapaciteit voor vervuiling die de aarde heeft, voordat klimaat en ecosystemen beschadigd raken.

Verborgen kosten (bij 'gratis verzending')

Kosten die je niet apart op het prijskaartje ziet, maar die wel betaald worden. Bij "gratis verzending" verdwijnen de kosten niet: ze zitten verstopt in de prijs, worden betaald uit het reclamebudget van het platform, of komen (bijvoorbeeld via vervuiling) bij anderen terecht.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Leg uit wat schaarste betekent.

2. Wat wordt bedoeld met 'de grenzen van de aarde'?

Informatiebron — nieuwsbericht

Voorbeeldbericht: naaisters verdienen een paar cent per trui

Een journalist bezocht een fabriek die kleding maakt voor verschillende internationale fast-fashionmerken. Werknemers vertelden dat ze voor het naaien van een trui omgerekend ongeveer 20 cent per stuk verdienen, terwijl diezelfde trui online voor 4 euro wordt verkocht.

3. Gebruik de bron. Noem twee andere kostenposten (naast het naailoon) die ook nog in de verkoopprijs van 4 euro moeten zitten.

4. Noem twee trucs waarmee een shopping-app je sneller laat kopen. Leg bij één truc uit hoe die werkt.

Zilver: Toepassing & Rekenen

5. Leg uit waarom 'gratis verzending' economisch gezien nooit echt gratis is.

6. Geef een voorbeeld van een keuze die je zelf maakt vanwege schaarste van geld, en een voorbeeld vanwege schaarste van tijd.

7. Leg uit waarom fast fashion-platforms extreem lage prijzen kunnen aanbieden.

Reactie van een koper

> “Ik koop weleens bij dit soort webshops, maar ik voel me er ook schuldig over als ik lees hoe weinig de naaisters verdienen. Toch is het voor mij vaak de enige optie die ik kan betalen.”
>
> — Klant op sociale media

8. Leg uit waarom deze klant hier een lastige afweging beschrijft, gebruikmakend van het begrip schaarste.

Goud: Analyse & Evaluatie – de uitdaging

9. Een trui kost bij Temu €4,- en in een gewone winkel €25,-. Noem twee redenen voor dat verschil. Welke reden vind jij het minst eerlijk? Leg uit.

10. Stelling: 'Als iedereen minder kleding koopt, zijn de grenzen van de aarde geen probleem meer.' Geef een argument vóór en een argument tégen.

Les 3.2 — Welvaart in enge zin en brede welvaart: wat is de échte prijs?

Leerdoel: Je legt in je eigen woorden uit dat "goedkoop" niet altijd "goed voor iedereen" betekent, met een voorbeeld van kleding.

Theorie & uitleg

Voor €4,- een trui kopen lijkt op het eerste gezicht puur voordelig: je hebt meer geld over voor andere dingen. Maar economen kijken breder dan alleen de prijs op het schermpje.

Welvaart in enge zin

Welvaart in enge zin gaat over geld: hoeveel kun je kopen van je inkomen? Een lage prijs is dan goed, want je houdt geld over.

Voor een heel land meet je dit vaak met het **bbp per hoofd** . Dat is de waarde van alles wat een land in een jaar maakt, gedeeld door het aantal inwoners. Het zegt iets over geld. Over gezondheid of milieu zegt het niets.

Brede welvaart

Brede welvaart kijkt verder dan geld. Ook gezondheid, een schoon milieu, veiligheid en vrije tijd tellen mee. En brede welvaart kijkt ook naar de toekomst en naar mensen in andere landen. Het CBS meet brede welvaart elk jaar op drie manieren:

- **Hier en nu:** hoe gaat het nu met mensen in Nederland?
- **Later:** gaat onze welvaart nu ten koste van mensen in de toekomst?
- **Elders:** gaat onze welvaart ten koste van mensen in andere landen?

Toegepast op een trui van €4,-

Welvaart in enge zin: jij houdt geld over.

Hier en nu: je hebt een nieuwe trui. Maar draag je hem echt, of was het een snelle impulsaankoop?

Later: er zijn water en grondstoffen gebruikt. En de trui wordt straks afval.

Elders: de naaister kreeg weinig loon en werkte misschien in een onveilige fabriek.

Burgerschap — Je mag jezelf zijn

Koop je die trui omdat je hem echt nodig hebt, of vooral voor het leuke gevoel van de app? Allebei mag, zolang jij zelf die keuze maakt.

Wat telt mee? Welvaart in enge zin, in ruime zin en brede welvaart

	Enge zin	Ruime zin	Brede welvaart
Inkomen en wat je kunt kopen	ja	ja	ja
Gezondheid, vrije tijd, rust	nee	ja	ja
Milieu en toekomstige generaties (later)	nee	nee	ja
Mensen in andere landen (elders)	nee	nee	ja

Kernbegrippen

Welvaart in enge zin (herhaling thema 1)

De hoeveelheid goederen en diensten die mensen kunnen kopen met hun geld.

Bbp (bruto binnenlands product) per hoofd

De totale geldwaarde van alles wat een land in een jaar produceert, gedeeld door het aantal inwoners. Meet welvaart in enge zin op landniveau.

Brede welvaart

Welvaart waarbij naast geld en bezit ook zaken als gezondheid, milieu, veiligheid, vrije tijd en welzijn meetellen, en waarbij je ook kijkt naar later (toekomstige generaties) en elders (andere landen). Gaat verder dan welvaart in ruime zin uit thema 1.

Hier en nu / later / elders

De drie invalshoeken die het CBS gebruikt om brede welvaart te meten: hoe het nu gaat, of dit ten koste gaat van de toekomst, en of het ten koste gaat van mensen elders.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Leg het verschil uit tussen welvaart in enge zin en brede welvaart.

2. Noem de drie invalshoeken die het CBS gebruikt om brede welvaart te meten.

3. Geef een voorbeeld van iets dat bij brede welvaart hoort, maar niet in geld is uit te drukken.

Zilver: Toepassing & Rekenen

4. Een trui van €4,- verhoogt jouw welvaart in enge zin. Leg uit hoe dit tegelijk ten koste kan gaan van brede welvaart 'elders'.

5. Leg uit hoe overmatig kopen ten koste kan gaan van brede welvaart 'later'.

6. Bedenk zelf een voorbeeld waarbij welvaart in enge zin stijgt, maar brede welvaart daalt.

7. Leg uit waarom een land met een hoog bbp per hoofd toch een lage brede welvaart kan hebben.

8. Waarom kan het kopen van een goedkoop product de brede welvaart "elders" negatief beïnvloeden, ook al voelt de koper daar niets van?

Goud: Analyse & Evaluatie – de uitdaging

9. Je kunt €25,- uitgeven: één trui met een keurmerk voor eerlijk loon, of vijf truien van €5,-. Welke keuze is het beste voor jouw welvaart in enge zin? En welke voor de brede welvaart? Leg allebei uit.

10. Stelling: 'Een land met veel geld heeft altijd een hoge brede welvaart.' Klopt dat? Leg uit met een voorbeeld.

Les 3.3 — Externaliteiten: de kosten die niet op het prijskaartje staan

Leerdoel: Je legt in je eigen woorden uit wat een negatief extern effect is, je noemt twee voorbeelden bij goedkope kleding, en je telt productiekosten en externe kosten bij elkaar op.

Theorie & uitleg

Waarom kan een trui €4,- kosten, terwijl het verven van de stof water vervuilt, het maken CO2 uitstoot en het vervoer een vliegtuig vult? Het antwoord: een deel van die kosten wordt wel gemaakt, maar staat niet op het prijskaartje. Iemand anders draagt ze.

Extern effect

Een **extern effect** is een gevolg voor mensen die niet bij de koop horen. De koper en de verkoper maken een afspraak, maar iemand anders merkt er iets van. En dat zit niet in de prijs.

Is het een nadeel, zoals vervuiling? Dan heet het een **negatief extern effect** . Is het een voordeel voor anderen? Dan heet het een **positief extern effect** . Een voorbeeld is een vaccinatie: die beschermt ook de mensen om jou heen.

Negatieve externe effecten bij goedkope kleding

- Vuil water door verf die in rivieren komt. Mensen die daar wonen, hebben er last van.
- CO2-uitstoot door fabrieken en vliegtuigen. Die draagt bij aan klimaatverandering.
- Bergen afval van kleding die na korte tijd wordt weggegooid, vaak in andere landen.

En de lage lonen? Dat is een groot probleem, maar geen extern effect. De naaister doet zelf mee aan de afspraak: zij werkt, de fabriek betaalt. Het gaat hier om een eerlijke **verdeling** . Dat zag je in les 3.2 bij brede welvaart elders .

Productiekosten, externe kosten en maatschappelijke kosten

De **productiekosten** betaalt het bedrijf zelf: stof, loon, fabriek en transport. De **externe kosten** komen bij anderen terecht, zoals vervuiling. Samen zijn dat de **maatschappelijke kosten** :

maatschappelijke kosten = productiekosten + externe kosten

Let op: de winkelprijs is niet hetzelfde als de productiekosten. In de winkelprijs zitten ook de winst en de btw.

Een negatief extern effect bij een goedkoop shirt

1. Fabriek verft en naait: het shirt wordt gemaakt ->
2. Jij koopt het shirt: je betaalt alleen de prijs ->
3. Anderen dragen de schade: vervuilde rivier, CO2, afvalberg

Maatschappelijke kosten van een shirt = productiekosten + externe kosten (voorbeeld)

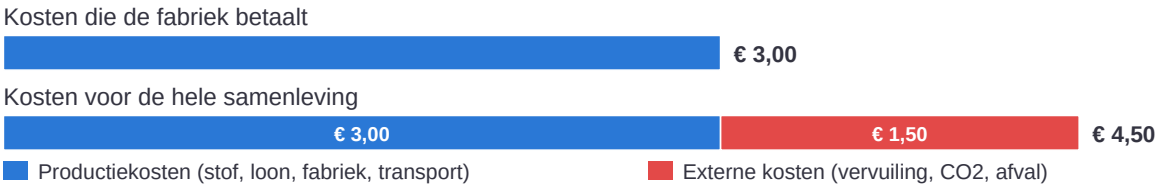

De externe kosten staan niet op het prijskaartje: anderen dragen ze. Vereenvoudigd voorbeeld met verzonnen getallen.

Kernbegrippen

Extern effect (externaliteit)

Een gevolg van productie of consumptie dat invloed heeft op mensen die niet zelf bij de aankoop betrokken zijn, en dat niet in de prijs verrekend is.

Negatief extern effect

Een extern effect dat schade toebrengt aan anderen dan de koper en verkoper, zoals watervervuiling of CO2-uitstoot.

Positief extern effect

Een extern effect dat voordeel oplevert voor anderen dan de koper en verkoper, zonder dat zij daarvoor betalen, zoals een vaccinatie die ook de mensen om je heen beschermt.

Productiekosten

De kosten die een bedrijf zelf betaalt om een product te maken en te verkopen, zoals grondstoffen, loon, fabriek en transport. Let op: de winkelprijs is hoger, want daar zitten ook winst en btw in.

Maatschappelijke kosten

Alle kosten van een product voor de hele samenleving: productiekosten + externe kosten.

Marktfalen

De situatie waarin de vrije markt niet vanzelf tot de beste uitkomst voor de samenleving als geheel leidt, bijvoorbeeld doordat externe kosten of baten niet in de prijs zitten. Daardoor wordt er te veel (of te weinig) van een product gemaakt en gekocht. Let op: marktfalen gaat over verspilling, niet over de vraag of een uitkomst eerlijk is.

'De vervuiler betaalt'-principe

Het idee dat externe kosten alsnog aan de producent of consument worden toegerekend, bijvoorbeeld via een heffing.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Leg uit wat een extern effect is.

---

2. Noem twee voorbeelden van negatieve externe effecten bij fast fashion.

3. Wat is het verschil tussen productiekosten en maatschappelijke kosten?

4. Wat is het "de vervuiler betaalt"-principe in één zin?

5. Noem een voorbeeld van een positief extern effect.

Zilver: Toepassing & Rekenen

6. Een T-shirt heeft €5,- productiekosten, de externe kosten worden geschat op €7,-. Bereken de maatschappelijke kosten.

7. Leg uit waarom marktfalen ontstaat bij negatieve externe effecten.

8. Leg uit wat het 'de vervuiler betaalt'-principe inhoudt.

9. Waarom zou een fabriek zelf geen reden hebben om vrijwillig minder te vervuilen, als de kosten daarvan bij de omgeving liggen?

10. Een spijkerbroek heeft €15,- productiekosten, de externe kosten worden geschat op €10,-. Bereken de maatschappelijke kosten.

11. Leg uit waarom consumenten vaak niet doorhebben dat ze eigenlijk niet de volledige prijs van een product betalen.

Rekenopdrachten

1. Het maken en verkopen van een T-shirt kost het bedrijf €6,- (productiekosten). De externe kosten (vervuiling en uitstoot) worden geschat op €9,-. Wat zijn de maatschappelijke kosten?

Antwoord (€):

2. De maatschappelijke kosten van een broek zijn in totaal €18,-. De productiekosten zijn €6,-. Hoeveel euro aan externe kosten zit hierin?

Antwoord (€):

3. Een jurk heeft productiekosten van €8,-. De externe kosten worden geschat op 50% van de productiekosten. Wat zijn de maatschappelijke kosten?

Antwoord (€):

4. Een jas heeft productiekosten van €10,-, maar de maatschappelijke kosten worden geschat op €25,-. Hoeveel procent hoger zijn de maatschappelijke kosten dan de productiekosten?

Antwoord (%):

5. Een broek heeft productiekosten van €12,-. Onderzoekers schatten de externe kosten op 75% van de productiekosten. Wat zijn de maatschappelijke kosten?

Antwoord (€):

6. Kledingstuk A heeft €4,- productiekosten en €6,- externe kosten. Kledingstuk B heeft €10,- productiekosten en €3,- externe kosten. Wat zijn de maatschappelijke kosten van het kledingstuk met de hoogste maatschappelijke kosten?

Antwoord (€):

7. Een trui heeft productiekosten van €3,-. De externe kosten worden geschat op 200% van de productiekosten. Wat zijn de maatschappelijke kosten?

Antwoord (€):

8. De maatschappelijke kosten van een kledingstuk bestaan uit €5,- productiekosten en €15,- externe kosten. Hoeveel procent van de maatschappelijke kosten bestaat uit externe kosten?

Antwoord (%):

Les 3.4 — Wereldwijde handelsstromen: hoe reist jouw trui de wereld rond?

Leerdoel: Je beschrijft in eigen woorden hoe een kledingstuk via verschillende landen bij jou terechtkomt, en je noemt één reden waarom landen zich specialiseren.

Theorie & uitleg

Eén kledingstuk kan, voordat het bij jou aankomt, al door drie of vier landen zijn gereisd. Dat is geen toeval: het is het resultaat van **globalisering** en wereldwijde arbeidsdeling.

Globalisering

Landen, bedrijven en mensen over de hele wereld raken steeds meer met elkaar verbonden. Dat komt door handel, snel transport en internet. Dat heet **globalisering** . Daardoor wordt één product vaak in meerdere landen gemaakt.

Specialisatie en arbeidsdeling

Landen en bedrijven doen vaak het deel waar ze goed of goedkoop in zijn. Dat heet **specialisatie** . Het ene land heeft veel arbeiders met een laag loon: handig voor naaiwerk. Een ander land heeft grote fabrieken en machines: handig voor het weven van stof.

Zo wordt het werk over landen verdeeld. Dat heet **arbeidsdeling** . Het product wordt daardoor goedkoper dan wanneer één land alles zelf doet.

De reis van een kledingstuk (voorbeeldroute)

1. Katoenveld — bv. India of de VS

De grondstof (katoen) wordt geteeld en geoogst.

2. Spinnerij & weverij — bv. Bangladesh of Vietnam

Katoen wordt gesponnen tot garen en geweven tot stof.

3. Kledingfabriek — bv. China of Bangladesh

De stof wordt geknipt en genaaid tot een kledingstuk.

4. Distributiecentrum — bv. China

Kledingstukken worden gesorteerd, verpakt en klaargemaakt voor verzending.

5. Vervoer — via lucht- of zeevracht

Het pakketje reist duizenden kilometers naar de klant.

6. Jouw brievenbus — Nederland

Het kledingstuk komt aan, vaak binnen een paar dagen.

Let op: dit is een voorbeeld van een traditionele kledingketen. Bij Shein en Temu zit een groot deel van de keten juist in één land: veel kleding wordt in kleine fabrieken in China gemaakt en daarna als los

pakketje per vliegtuig direct naar de klant gestuurd, zonder winkel ertussen.

Definitie: de vier sectoren van de economie

Economen delen alle productie in een land op in vier **sectoren** . De reis van een kledingstuk laat ze bijna allemaal zien:

- **Primaire sector** : het winnen van grondstoffen uit de natuur (landbouw, visserij, mijnbouw). Voorbeeld: het katoenveld (stap 1).
- **Secundaire sector** : het verwerken van grondstoffen tot producten (industrie, ook de bouw). Voorbeeld: spinnerij, weverij en kledingfabriek (stap 2 en 3).
- **Tertiaire sector** : commerciële dienstverlening, waarvoor de klant betaalt (handel, transport, banken, webshops). Voorbeeld: distributiecentrum, vervoer en verkoop (stap 4 en 5).
- **Quartaire sector** : niet-commerciële dienstverlening, die vooral met belasting- en premiegeld wordt betaald (onderwijs, zorg, politie, overheid). Voorbeeld: de douane die pakketjes uit het buitenland controleert.

Een rijk land als Nederland heeft een grote dienstensector (tertiair en quartair): daar werken verreweg de meeste mensen. Veel primaire en secundaire stappen van onze kleding vinden juist in andere landen plaats. Ook dat is wereldwijde arbeidsdeling.

Voor- en nadelen van globalisering

Voordelen: lagere prijzen voor consumenten, meer keuze uit producten van over de hele wereld, en banen en inkomen in producerende landen. In Bangladesh bijvoorbeeld is de kledingindustrie de belangrijkste exportsector en werken er miljoenen mensen, vooral vrouwen.

Nadelen: afhankelijkheid van andere landen, verlies van banen in landen waar productie wegtrekt, extra transportvervuiling, en minder controle op arbeidsomstandigheden en veiligheid ver van huis.

Daarom is "gewoon niet meer kopen" niet altijd de oplossing: als niemand meer koopt, verliezen ook de naaisters hun werk. Veel organisaties pleiten daarom voor betere lonen en veiligere fabrieken in plaats van een boycot.

De Europese Unie: één grote markt

Nederland is een van de 27 lidstaten van de **Europese Unie (EU)** . Die landen vormen samen één grote markt, de **interne markt** : goederen, diensten, mensen en geld mogen vrij over de grenzen.

- Tussen EU-landen betaal je **geen invoerrechten** (extra belasting op import).
- Voor producten van **buiten** de EU, zoals pakketjes uit China, gelden voor alle EU-landen dezelfde invoerrechten en regels. Die maken de EU-landen samen.
- Producten moeten voldoen aan Europese eisen, bijvoorbeeld voor veiligheid. De EU kan dus invloed hebben op wat jij in een webshop kunt kopen.

Voor een handelsland als Nederland is dat belangrijk: een groot deel van wat we maken en verkopen, gaat naar andere EU-landen.

Burgerschap — Je mag meedoen

Achter elk kledingstuk zitten mensen in meerdere landen. Wereldwijde handel verbindt jou met mensen die je nooit ontmoet, en hun werk raakt ook aan jou.

Kernbegrippen

Globalisering

Het proces waarbij landen, bedrijven en mensen wereldwijd steeds nauwer met elkaar verbonden raken door handel, transport en technologie.

Specialisatie

Het proces waarbij landen of bedrijven zich richten op het onderdeel van de productie waar zij relatief goed of goedkoop in zijn.

Arbeidsdeling

Het verdelen van productiestappen over verschillende landen of bedrijven, zodat elk onderdeel efficiënter gemaakt kan worden.

Primaire sector

Bedrijven die grondstoffen uit de natuur halen, zoals landbouw, visserij en mijnbouw.

Secundaire sector

Bedrijven die grondstoffen verwerken tot producten (industrie, ook de bouw).

Tertiaire sector

Commerciële dienstverlening: diensten waarvoor de klant betaalt, zoals handel, transport en banken.

Quartaire sector

Niet-commerciële dienstverlening die vooral met belasting- en premiegeld wordt betaald, zoals onderwijs, zorg en de overheid.

Interne markt (EU)

De EU-landen vormen samen één markt: goederen, diensten, mensen en geld mogen vrij over de grenzen, zonder invoerrechten.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Leg uit wat globalisering betekent.

2. Wat is specialisatie?

3. Noem twee voordelen en twee nadelen van globalisering.

4. In welke sector werkt een katoenboer, en in welke sector werkt iemand in een kledingfabriek?

5. Wat is het verschil tussen de tertiaire en de quartaire sector? Geef van allebei een voorbeeld.

Zilver: Toepassing & Rekenen

6. Leg uit waarom een kledingstuk vaak door meerdere landen reist voordat het bij jou aankomt.

7. Waarom kan het voor een bedrijf goedkoper zijn om in meerdere landen te laten produceren, in plaats van alles in één land?

8. Wat is arbeidsdeling, en hoe hangt dit samen met specialisatie?

9. Geef een voorbeeld van een nadeel van globalisering voor werknemers in Nederland.

10. Wat is een risico van te sterke afhankelijkheid van één ander land voor een cruciaal onderdeel?

11. In Nederland werken de meeste mensen in de dienstensector, terwijl de katoen en de fabrieken van onze kleding vaak in andere landen zitten. Leg uit hoe dat met wereldwijde arbeidsdeling te maken heeft.

12. Een webshop in Duitsland verkoopt jou een trui. Een webshop in China ook. Bij welke trui kunnen invoerrechten gelden? Leg uit waarom.

Goud: Analyse & Evaluatie – de uitdaging

13. Je T-shirt wordt in drie landen gemaakt. Een fabriek in één van die landen moet een maand dicht door een overstroming. Wat gebeurt er met jouw T-shirt? Wat zegt dit over afhankelijkheid?

14. Stelling: 'Als we geen goedkope kleding meer kopen, helpen we de naaisters in Bangladesh.' Geef een argument vóór en een argument tégen.

Les 3.6 — Bewust kopen: check je eigen kledingstuk

Leerdoel: Je onderzoekt een eigen kledingstuk op label, materiaal en keurmerk, je beoordeelt hoe betrouwbaar een keurmerk is, en je beoordeelt hoe bewust deze aankoop was.

Theorie & uitleg

Je leerde in dit thema waarom een trui voor €4,- zo goedkoop kan zijn, en welke kosten (bijvoorbeeld vervuiling) daar vaak niet in de prijs zitten. Tijd om dat toe te passen op iets uit je eigen kledingkast.

Kernbegrippen

Label : geeft informatie zoals materiaal, land van herkomst en wasinstructies.

Keurmerk : een teken dat een product aan bepaalde eisen voldoet, bijvoorbeeld op het gebied van eerlijke arbeid of milieu. Een betrouwbaar keurmerk wordt gecontroleerd door een onafhankelijke organisatie, niet door het bedrijf zelf.

Tip: op de keurmerkenwijzer van **Milieu Centraal** kun je opzoeken hoe betrouwbaar een keurmerk is.

Wat kun je zelf doen?

Bewust kopen is niet alleen "minder kopen". Je kunt ook tweedehands kopen, ruilen, kleding langer dragen of laten repareren, of letten op een betrouwbaar keurmerk. Elke keuze heeft een prijs: tweedehands is goedkoper, maar kost vaak meer zoektijd; kleding met een keurmerk is vaak duurder. Welke afweging maak jij?

Kernbegrippen

Label

Informatie in een kledingstuk over onder andere het materiaal, het land waar het gemaakt is en de wasinstructies.

Keurmerk

Een teken dat laat zien dat een product aan bepaalde eisen voldoet, bijvoorbeeld voor milieu of eerlijke arbeid. Een betrouwbaar keurmerk wordt onafhankelijk gecontroleerd.

Greenwashing

Een bedrijf doet zich duurzamer voor dan het is, bijvoorbeeld met een zelfbedacht "groen" logo.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Wat kun je vinden op het label van een kledingstuk?

2. Noem een keurmerk dat op duurzame kleding kan staan.

3. Wat is bewust kopen?

Zilver: Toepassing & Rekenen

4. Waarom zegt het land op het label niet alles over hoe eerlijk een kledingstuk gemaakt is?

5. Wat is een risico van een keurmerk waar je nog nooit van hebt gehoord?

Extra rekenopdrachten

Niveau 2F

1. [2F] Een trui kost €5,-. Bij een actie krijg je 20% korting. Wat betaal je?

Antwoord (€): _____

2. [2F] Een webshop verkoopt 800 kledingstukken per dag. 15% daarvan wordt binnen een maand weer weggegooid. Hoeveel kledingstukken zijn dat?

Antwoord: _____

3. [2F] Een kledingstuk heeft €12,- productiekosten. De externe kosten (vervuiling, uitstoot) worden geschat op 25% daarvan. Hoeveel euro is dat?

Antwoord (€): _____

4. [2F] Van 250 bestelde kledingstukken wordt 8% binnen een week geretourneerd. Hoeveel stuks zijn dat?

Antwoord: _____

5. [2F] Een pakketje van een halve kilo vliegt 8.000 km van China naar Nederland. Het vervoer van dit pakketje veroorzaakt ongeveer 0,0003 kg CO2 per kilometer. Hoeveel kg CO2 is dat in totaal?

Antwoord (kg): _____

6. [2F] Een kledingstuk kost €9,- exclusief btw. Wat is de prijs inclusief 21% btw?

Antwoord (€): _____

7. [2F] Van een groep van 40 leerlingen zegt 65% weleens iets te kopen bij Temu of Shein. Hoeveel leerlingen zijn dat?

Antwoord: _____

8. [2F] Een pakketje weegt 300 gram en bevat 3 kledingstukken van gelijk gewicht. Hoeveel gram weegt één kledingstuk?

Antwoord (gram): _____

Deze pagina is bewust leeg gelaten.



THEMA 4

Vapes, Red Bull & de betuttelende overheid

Marktfalen, accijns en de rol van de staat

Leerjaar 2 TL/havo

Les 4.1 — Waarom bemoeit de overheid zich met jouw vape?

Leerdoel: Je legt in je eigen woorden uit wat een negatief extern effect is, met een voorbeeld van vapes of energiedrank.

Theorie & uitleg

Eerst: hoe werkt een markt?

Op een **markt** komen kopers en verkopers samen. Samen bepalen ze de prijs. Willen veel mensen iets kopen, dan kan de prijs omhoog. Is er veel aanbod, dan zakt de prijs vaak.

Meestal werkt dat goed: er wordt gemaakt wat mensen willen hebben. Maar soms gaat het mis, bijvoorbeeld als niet alle kosten in de prijs zitten. Dan wordt er te veel (of te weinig) van iets gemaakt en gekocht. Economen noemen dat **marktfalen** : de vrije markt leidt dan niet vanzelf tot de beste uitkomst voor de samenleving als geheel. In thema 9 en 10 leer je meer over hoe een markt precies werkt.

Let op: marktfalen gaat over verspilling (er wordt te veel of te weinig gemaakt en gekocht), niet over de vraag of iets eerlijk is.

Op een schoolplein staat een groepje vrienden te vapen, wachtend op de bel. Verderop haalt iemand snel een blikje Red Bull uit de automaat. Op het eerste gezicht simpele, persoonlijke keuzes: jij betaalt, jij consumeert, klaar. Toch bemoeit de overheid zich hier steeds meer mee: een **smaakjesverbod** op vapes, en een hogere prijs op suikerhoudende dranken. Waarom grijpt de overheid in bij iets wat jij toch gewoon zélf betaalt?

Het antwoord zit in een economisch begrip: **marktfalen** . Normaal gesproken werkt de vrije markt goed: vraag en aanbod bepalen samen de prijs. Maar soms werkt dat niet goed, omdat de prijs van een product niet alle kosten laat zien die het voor de samenleving met zich meebrengt.

Extern effect (herhaling)

Een **extern effect** is een gevolg voor iemand die niet bij de koop hoort. Het zit niet in de prijs. Het kan een nadeel zijn (negatief), zoals damp die een ander inademt. Of een voordeel (positief), zoals een vaccinatie die ook anderen beschermt.

In thema 3 zag je dit bij de echte prijs van je kleding. Nu zie je hetzelfde bij vapes en energiedrank.

Negatieve externe effecten bij vapes en energiedrank

Bij een vape betaal jij de winkelprijs. Twee dingen zitten daar niet in: de **damp** die anderen inademen, en het **afval** van weggegooide wegwerpvapes, met batterijen erin.

Een bijzonder geval zijn **zorgkosten** . In Nederland betalen we de zorg samen, via de zorgpremie. Wordt iemand ziek door vapen, dan betalen alle premiebetalers mee. Dat deel is een extern effect. Bij energiedrank met veel suiker geldt hetzelfde, bijvoorbeeld bij overgewicht.

Let op: niet alles is een extern effect

De grootste schade krijgt de gebruiker zelf: een verslaving, slecht slapen, klachten aan longen of hart. Dat is geen extern effect, want de gebruiker is zelf de koper.

Toch grijpt de overheid ook hier in, vooral bij jongeren. Jongeren schatten het risico vaak te laag in. En een verslaving maakt het later moeilijk om nog vrij te kiezen. Daarover gaat les 4.4.

Hoe groot is het probleem?

Volgens het Trimbos-instituut gebruikte in 2023 ongeveer **1 op de 5 jongeren** (21,7%) van 12 tot en met 25 jaar in het afgelopen jaar een vape. Van de jongeren die elke maand vapen, rookt ruim twee op de drie (69,1%) ook elke maand.

En Red Bull? Energiedrank en de leeftijdsgrens

Bij energiedrank gaat het niet alleen om suiker, maar vooral om cafeïne: een blikje bevat ongeveer evenveel als een kop koffie. Voor jongeren kan dat slecht zijn voor slaap en concentratie. De frisdrankbelasting uit les 4.2 doet daar weinig aan: die is voor elk drankje even hoog, ook voor suikervrije energiedrank. Nederland heeft geen wettelijke leeftijdsgrens voor energiedrank; sommige supermarkten verkopen het uit zichzelf niet aan kinderen onder de 14. In Polen, Litouwen, Letland, Roemenië en Hongarije is verkoop aan jongeren onder de 18 wél verboden. Zo'n leeftijdsgrens is paternalisme (les 4.4): de overheid beschermt jongeren tegen een keuze die vooral henzelf raakt.

Extern effect of niet?

Gevolg van vapen	Wie heeft er last van?	Extern effect?
Damp die anderen inademen	mensen in de buurt	ja
Weggegooide wegwerpvapes (batterijen, nicotine)	het milieu, iedereen	ja
Zorgkosten bij ziekte later	alle premiebetalers	ja, omdat we de zorg samen betalen
Verslaving, slechter slapen	de gebruiker zelf	nee: de koper draagt het zelf

Kernbegrippen

Marktfalen

De situatie waarin de vrije markt niet vanzelf tot de beste uitkomst voor de samenleving als geheel leidt, bijvoorbeeld doordat externe kosten of baten niet in de prijs zitten. Daardoor wordt er te veel (of te weinig) van een product gemaakt en gekocht. Let op: marktfalen gaat over verspilling, niet over de vraag of een uitkomst eerlijk is.

Extern effect (herhaling thema 3)

Een gevolg van productie of consumptie dat neerslaat bij iemand die niet bij de transactie betrokken was, en dat niet in de prijs is verrekend.

Negatief extern effect (herhaling thema 3)

Een nadelig gevolg voor anderen dan koper en verkoper dat niet in de prijs zit, zoals damp die anderen inademen of afval van weggegooide wegwerpvapes. Een bijzonder geval zijn zorgkosten: omdat we de zorg in Nederland samen verzekeren, betalen alle premiebetalers mee als iemand ziek wordt door vapen of veel suiker.

Positief extern effect (herhaling thema 3)

Een voordeel voor derden dat niet in de prijs van een product of dienst zit, zoals de bescherming die een gevaccineerd persoon aan anderen biedt.

Paternalisme

Overheidsbeleid dat mensen beschermt tegen keuzes die vooral henzelf schaden, zoals het smaakjesverbod dat jongeren moet beschermen tegen verslaving. Tegenstanders noemen dit betutteling.

Overheidsfalen

Een overheidsmaatregel die het beoogde doel niet (goed) bereikt, bijvoorbeeld doordat mensen de regel omzeilen.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Leg uit wat een 'extern effect' is, in je eigen woorden.

2. Noem twee kosten van vapes die niet in de winkelprijs van een vape zitten.

3. Is een negatief extern effect hetzelfde als een persoonlijk risico dat je zelf neemt? Leg uit.

Reactie van een winkelier

“Door het smaakjesverbod kopen jongeren hun smaakjesvapes nu gewoon via sociale media of in het buitenland. Zo lost de overheid niets op, ze duwt het probleem gewoon ergens anders naartoe.”

— Eigenaar van een buurtwinkel

4. Gebruik de bron. Is deze uitspraak een feit of een mening? Leg uit.

Zilver: Toepassing & Rekenen

5. Leg uit waarom de vrije markt bij vapes en energiedrank niet vanzelf tot de "juiste" prijs komt.

6. Waarom wil de overheid jongeren extra beschermen tegen vapen, ook als de schade vooral henzelf treft?

7. Leg uit waarom de winkelprijs van een vape lager ligt dan de "echte" maatschappelijke prijs.

Reactie van een longarts

> “Zoete smaakjes lokken jongeren. Hoe moeilijker we het maken om aan smaakjesvapes te komen, hoe minder jongeren beginnen met vapen. Dat redt op termijn levens.”
>
> — Longarts in een interview

8. Vergelijk deze mening met die van de winkelier (vorige vraag). Beide gaan over hetzelfde smaakjesverbod. Leg uit waarom het belangrijk is om beide standpunten te kennen voordat je zelf een mening vormt.

Goud: Analyse & Evaluatie – de uitdaging

9. Wat is marktfalen? Leg het in je eigen woorden uit met het voorbeeld van wegwerpvapes.

10. Door het smaakjesverbod kopen sommige jongeren smaakjesvapes via sociale media. Werkt het verbod dan nog? Geef één argument waarom wel en één waarom niet.

Les 4.2 — Accijns en verbruiksbelasting: de prijs als wapen tegen externe effecten

Leerdoel: Je legt in je eigen woorden uit waarom de overheid belasting heft op producten zoals tabak en frisdrank, en je berekent een nieuwe prijs na zo'n belasting.

Theorie & uitleg

Zit niet alle schade in de prijs (les 4.1)? Dan kan de overheid de prijs verhogen met een extra belasting op dat ene product. In Nederland zijn er twee soorten.

Accijns en verbruiksbelasting

Accijns is een extra belasting op tabak, alcohol en brandstof. Die komt bovenop de btw. De producent betaalt de accijns aan de overheid, maar rekent die door in de prijs. Zo betaal jij hem uiteindelijk.

Op frisdrank en energiedrank zit geen accijns, maar **verbruiksbelasting** . Die werkt hetzelfde: een vast bedrag per liter bovenop de prijs.

Het doel is vaak niet alleen geld ophalen. De overheid wil ook dat mensen minder van het product kopen.

En vapes dan?

Op vapes zit (nog) **geen accijns** . Het kabinet wil een accijns op vapes in de hele EU. Tot die tijd gebruikt de overheid vooral regels: het smaakjesverbod, een verbod op online verkoop (sinds 2023) en geen verkoop meer in supermarkten (sinds juli 2024).

Waarom helpt een belasting?

Met een accijns of verbruiksbelasting telt de schade voor anderen alsnog mee in de prijs. De prijs komt dan dichter bij de **maatschappelijke kosten** uit thema 3. En een hogere prijs zorgt er vaak voor dat mensen minder kopen.

Actueel: de belasting op frisdrank

Sinds 1 januari 2024 is de belasting op frisdrank veel hoger. Het tarief ging van ongeveer 9 cent naar ruim 26 cent per liter. Op een blikje van 0,25 liter is dat ongeveer 6,5 cent. Mineraalwater is sinds 2024 vrijgesteld.

Het tarief is voor elke frisdrank gelijk, met of zonder suiker. Het is dus officieel géén suikertaks. Het kabinet werkt wel aan een belasting die naar de hoeveelheid suiker kijkt.

Rekenafspraak over de btw

Bij	Zo reken je	Voorbeeld
Accijns en verbruiksbelasting (thema 4)	Zonder btw, tenzij de opgave de btw noemt.	€1,10 + €0,065 = €1,165

In het echt betaal je over de accijns en de verbruiksbelasting óók btw. We laten die weg om het rekenen

overzichtelijk te houden.

Werkt een hogere prijs altijd?

Dat hangt af van hoe sterk kopers op de prijs reageren. Bij een **verslavend product** , zoals sigaretten, blijven mensen vaak kopen. Bij een product met makkelijke alternatieven, zoals frisdrank, kiezen mensen eerder iets anders. Je kunt ook water drinken.

Jongeren reageren sterker op de prijs dan volwassenen. Ze hebben minder geld en zijn vaak nog niet verslaafd. Een hogere prijs helpt daarom goed om te voorkomen dat jongeren beginnen met roken.

Verbruiksbelasting op frisdrank, per 100 liter

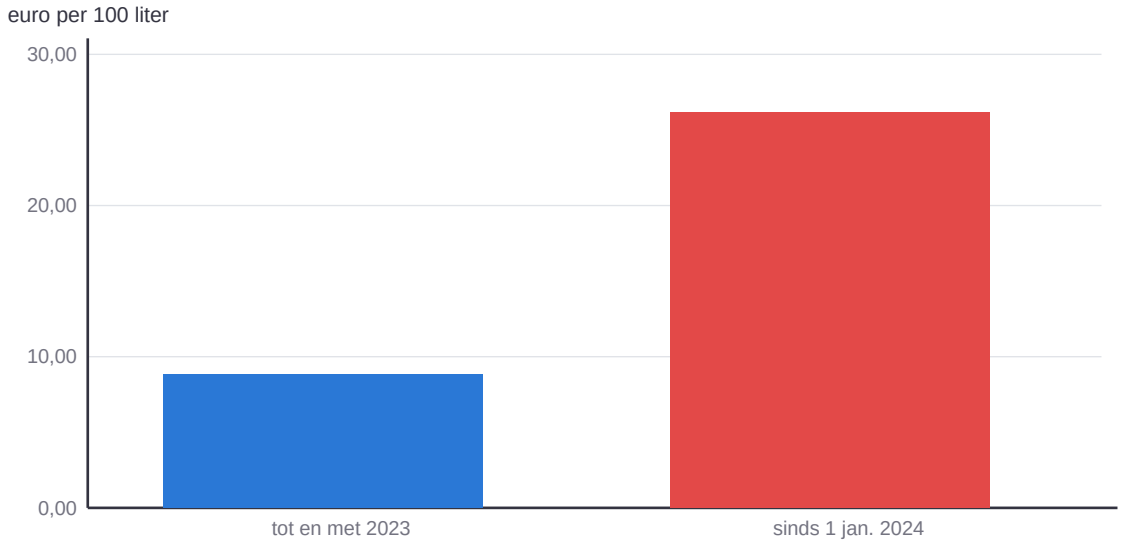

Op een blikje van 0,25 liter is dat nu ongeveer 6,5 cent. Mineraalwater is sinds 2024 vrijgesteld.

Bron: Belastingdienst (tarieven zoals genoemd in de les)

Kernbegrippen

Accijns

Een extra belasting op een paar specifieke producten (in Nederland: tabak, alcohol en brandstof), bovenop de btw, vaak om gedrag te beïnvloeden. Op vapes zit (nog) geen accijns.

Internaliseren van externe effecten

Het alsnog meenemen van een extern effect in de prijs die de gebruiker betaalt, bijvoorbeeld via een accijns.

Verbruiksbelasting (op alcoholvrije dranken)

De Nederlandse extra belasting op frisdrank, energiedrank en sap: sinds 2024 €26,13 per 100 liter, voor dranken met en zonder suiker. Mineraalwater is vrijgesteld.

Elastische vraag

Een vraag die sterk verandert als de prijs stijgt. Mensen kopen dan veel minder, vaak omdat er makkelijke alternatieven zijn (zoals water in plaats van frisdrank).

Inelastische vraag

Een vraag die weinig verandert bij een prijsstijging, vaak bij verslavende of noodzakelijke producten. Jongeren reageren meestal sterker op de prijs dan volwassenen.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Wat is een accijns, en op welke producten wordt accijns geheven?

2. Met hoeveel is de verbruiksbelasting op frisdrank en energiedrank sinds 1 januari 2024 ongeveer gestegen?

3. Waarom heft de overheid accijns op bepaalde producten?

4. Wat betekent het dat een producent de accijns "doorberekent" aan de consument?

Zilver: Toepassing & Rekenen

5. Waarom betaalt uiteindelijk vooral de consument de accijns, terwijl de producent die afdraagt?

6. Leg uit waarom de Nederlandse verbruiksbelasting op frisdrank officieel geen "suikertaks" wordt genoemd.

7. Geef een reden waarom een overheid ondanks alle goede bedoelingen ook belastinginkomsten als motief kan hebben bij een accijnsverhoging.

8. Leg uit waarom de accijns op een verslavend product hoger moet zijn dan bij een niet-verslavend product om hetzelfde effect te bereiken.

9. Wat is het verschil tussen een vast tarief per liter (zoals de huidige verbruiksbelasting) en een getrapte heffing (een echte suikertaks)?

Rekenopdrachten

1. Een blikje energiedrank kost €1,10 zonder verbruiksbelasting. De belasting is €0,26 per liter, op een blikje van 0,25 liter. Wat is de nieuwe prijs (btw laten we buiten beschouwing)?

Antwoord (€):

2. Een fles wijn kost €5,- zonder accijns. Er komt €1,- accijns bij. Met hoeveel procent stijgt de prijs (zonder btw)?

Antwoord (%):

3. Een pakje sigaretten kost €8,- en wordt door een accijnsverhoging €10,-. Met hoeveel procent is de prijs gestegen?

Antwoord (%):

4. De verbruiksbelasting op frisdrank ging in 2024 van €0,09 naar €0,26 per liter. Met hoeveel procent is dit gestegen (afgerond op hele procenten)?

Antwoord (%):

5. Een fles frisdrank van 1,5 liter krijgt €0,26 per liter aan verbruiksbelasting. Hoeveel belasting zit er op de hele fles?

Antwoord (€):

6. Een fles sterke drank kost €10,- zonder accijns. De accijns verhoogt de prijs met 60%. Wat is de nieuwe prijs (zonder btw)?

Antwoord (€):

7. Een frisdrankfabrikant verkoopt 2.000 blikjes energiedrank van 0,25 liter per maand. Bij €0,065 verbruiksbelasting per blikje, hoeveel belasting draagt de fabrikant in totaal per maand af?

Antwoord (€):

8. Een pakje shag kost na een accijnsverhoging van 30% €9,10 (zonder btw). Wat was de prijs vóór de verhoging?

Antwoord (€):

9. Een blikje van €1,10 wordt door de belasting €1,165. Met hoeveel procent stijgt de prijs (1 decimaal)?

Antwoord (%): _____

Les 4.3 — Subsidies: belonen in plaats van straffen

Leerdoel: Je legt in je eigen woorden uit wat een subsidie is, en je noemt het verschil met een accijns. Je legt uit wat de begroting, een begrotingstekort en de staatsschuld zijn.

Theorie & uitleg

Accijns (les 4.2) werkt met een stok: ongezond gedrag duurder maken. Maar de overheid heeft ook een wortel: het gedrag dat ze juist wíl stimuleren, goedkoper of makkelijker maken. Vaak gebeurt dat met een **subsidie** . Denk aan het Jeugdfonds Sport & Cultuur, dat de contributie van de sportclub betaalt, of een subsidie op een warmtepomp.

Subsidie

Een **subsidie** is geld dat de overheid geeft om gedrag te stimuleren. Daardoor wordt iets goedkoper of zelfs gratis. De overheid geeft het aan bedrijven, instellingen of burgers.

Positief extern effect

Subsidies passen vaak bij een **positief extern effect** (thema 3): een voordeel voor anderen dat niet in de prijs zit. Fiets jij naar school in plaats van met de auto? Dan is het rustiger en schoner op de weg, ook voor anderen.

Zonder subsidie kijkt iedereen alleen naar zijn eigen voordeel. Dan kiezen te weinig mensen voor het goede alternatief. Een subsidie maakt die keuze aantrekkelijker.

Burgerschap — Je mag meedoen

Door een subsidie kan iemand soms wél meedoen: sporten bij een club of op muziekles. Zo hangt meedoen niet alleen af van hoeveel geld je ouders hebben.

Verdieping: belastingvrij water naast belasting op frisdrank

Naast de verhoogde verbruiksbelasting op frisdrank (les 4.2) koos de overheid ook voor een soort "wortel": sinds 1 januari 2024 is **mineraalwater volledig vrijgesteld** van deze verbruiksbelasting. Strikt genomen is dat geen subsidie (de overheid geeft geen geld, ze heft alleen geen belasting), maar het werkt wel vergelijkbaar: water wordt relatief goedkoper vergeleken met frisdrank en energiedrank. Een combinatie van stok én wortel.

Waar gaat het belastinggeld naartoe?

De overheid haalt geld op met belastingen, zoals accijns, btw en loonbelasting. En ze geeft geld uit, bijvoorbeeld aan zorg, onderwijs en subsidies. Elk jaar maakt de overheid daarvoor een **begroting** : een overzicht van alle inkomsten en uitgaven voor het komende jaar. Het parlement (de Tweede én de Eerste Kamer) moet de begroting goedkeuren.

Het geld van de frisdrankbelasting is niet voor één doel bestemd. Het gaat naar de algemene begroting.

Begrotingstekort en staatsschuld

Geeft de overheid in een jaar meer uit dan er binnenkomt? Dan is er een **begrotingstekort** . De overheid moet dan geld lenen. Al het geleende geld samen heet de **staatsschuld** . Komt er juist meer binnen dan er uitgaat? Dan is er een **begrotingsoverschot** .

Stok en wortel: accijns en subsidie vergeleken

	Accijns / verbruiksbelasting (stok)	Subsidie (wortel)
Wat doet de overheid?	maakt ongewenst gedrag duurder	maakt gewenst gedrag goedkoper
Past bij	een negatief extern effect	een positief extern effect
Geld	levert de overheid geld op	kost de overheid geld
Voorbeeld	accijns op tabak, belasting op frisdrank	Jeugdfonds Sport & Cultuur, subsidie op een warmtepomp

Waar gaat het belastinggeld naartoe? Uitgaven van het Rijk in 2027

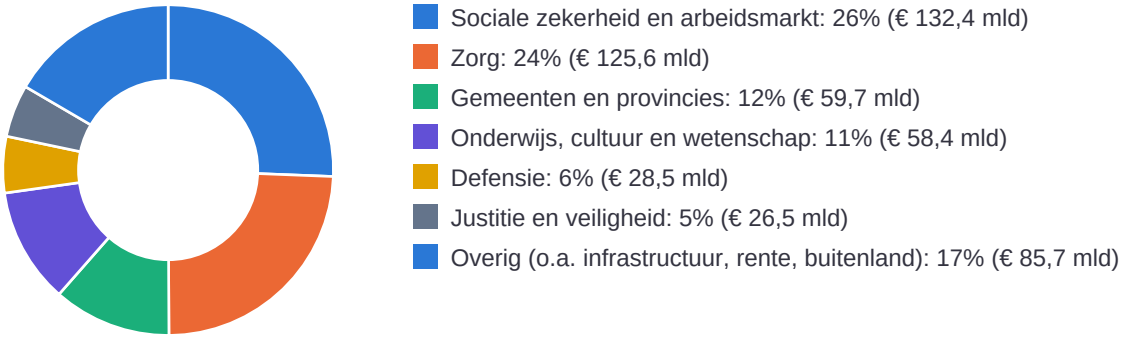

Bron: Rijksoverheid, Miljoenennota 2027 (Prinsjesdag 2026)

Kernbegrippen

Subsidie

Een geldbedrag dat de overheid geeft aan bedrijven, instellingen of burgers om bepaald gedrag of bepaalde producten te stimuleren.

Begroting (rijksbegroting)

Het jaarlijkse, door het parlement (Tweede en Eerste Kamer) goedgekeurde overzicht van de verwachte inkomsten (belastingen) en geplande uitgaven van de overheid.

Begrotingstekort en begrotingsoverschot

Een begrotingstekort ontstaat als de overheid in een jaar meer uitgeeft dan er binnenkomt; een begrotingsoverschot als er juist meer binnenkomt dan wordt uitgegeven.

Staatsschuld

Het totale bedrag dat de overheid heeft geleend (onder andere om begrotingstekorten te dekken) en nog moet terugbetalen.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Wat is een subsidie?

2. Noem één voorbeeld van een subsidie uit deze les.

3. Leg uit wat een 'positief extern effect' is.

Zilver: Toepassing & Rekenen

4. Leg uit waarom de overheid bij een positief extern effect juist wil stimuleren in plaats van straffen.

5. Waarom is de vrijstelling van verbruiksbelasting op mineraalwater een voorbeeld van "wortel" naast de "stok" van hogere frisdrankbelasting?

6. Waar komt het geld voor subsidies meestal vandaan?

7. Leg uit waarom een subsidie op sportcontributie de deelname aan sport kan verhogen.

8. De overheid krijgt geld binnen via accijns en verbruiksbelasting. Noem één uitgave uit de begroting die met belastinggeld wordt betaald, en leg uit wie de begroting moet goedkeuren.

Goud: Analyse & Evaluatie – de uitdaging

9. De overheid wil dat jongeren minder energiedrank drinken. Kies: een extra belasting op energiedrank, of gratis water op school. Wat werkt volgens jou beter? Geef twee redenen.

10. Een gemeente geeft €150,- subsidie op een e-bike. Noem een groep voor wie dat goed werkt, en een groep die de e-bike toch al zou kopen. Wat betekent dat voor het nut van de subsidie?

Rekenopdrachten

1. Een sportcontributie kost €120,- per jaar. Het Jeugdfonds vergoedt 100%. Hoeveel betaal je zelf?

Antwoord (€): _____

2. Een fietsabonnement kost normaal €15,- per maand. Met gemeentelijke subsidie krijg je 40% korting. Wat betaal je per maand?

Antwoord (€): _____

3. Een gemeente betaalt €0,60 subsidie per zwemles voor kinderen zonder zwemdiploma. In een zwembad krijgen 25 kinderen 2 keer per week les. Hoeveel subsidie kost dit per week?

Antwoord (€): _____

4. Op een liter mineraalwater zat tot 2024 ongeveer €0,09 verbruiksbelasting; sinds 2024 is dat €0,-. Met hoeveel procent daalde de belasting?

Antwoord (%): _____

5. Een gemeente geeft jongeren 75% korting op een sportabonnement van €200,- per jaar. Wat betaal je zelf?

Antwoord (€): _____

6. Stel: een warmtepomp kost €9.000,- zonder subsidie en €3.600,- met subsidie. Hoeveel procent van de prijs betaalt de overheid?

Antwoord (%): _____

7. Een gemeente subsidieert 500 fietsen met €150,- per fiets. Wat is het totale subsidiebedrag?

Antwoord (€): _____

8. Een sportabonnement kost €25,- per maand. Met subsidie betaal je nog €10,-. Hoeveel procent van de kosten wordt gesubsidieerd?

Antwoord (%): _____

9. Een gemeente geeft een sportclub €0,40 subsidie per jeugdlid per week. De club heeft 300 jeugdleden. Hoeveel subsidie krijgt de club per week?

Antwoord (€): _____

10. Een gezin bespaart €45,- per maand dankzij subsidie op sport en fruit samen. Hoeveel is dat op jaarbasis?

Antwoord (€): _____

Les 4.4 — Betutteling of bescherming? Het grote overheidsdebat

Leerdoel: Je leest een tabel met cijfers over vapegebruik, trekt daar een conclusie uit, en kiest en verdedigt een eigen standpunt in een klassikaal debat.

Theorie & uitleg

Betutteling

Betutteling is het verwijt dat de overheid zich te veel bemoeit met wat mensen zelf kiezen. Het gaat dan om keuzes die vooral henzelf raken. Het smaakjesverbod en de belasting op frisdrank krijgen dit verwijt vaak: wie wil vapen, mag dat toch zelf weten?

Voorstanders noemen zo'n regel **bescherming** : de overheid beschermt mensen, vooral jongeren, tegen een keuze die henzelf schaadt. Dat is iets anders dan een extern effect (les 4.1). Dan beschermt de overheid anderen , bijvoorbeeld tegen meeroken.

Burgerschap — Je mag jezelf zijn

Hoe jij met je eigen lichaam en gezondheid omgaat, is voor een groot deel jouw eigen zaak. Maar die keuze raakt soms ook anderen, bijvoorbeeld via zorgkosten die we samen betalen.

Bescherming of betutteling?

Het smaakjesverbod is vooral bedoeld om **jongeren tegen zichzelf te beschermen** : zoete smaken maken vapen aantrekkelijk, en jongeren schatten het risico op verslaving vaak te laag in. De overheid gedraagt zich dan een beetje als een ouder. Wie dat goed vindt, spreekt van **bescherming** ; wie het daar niet mee eens is, noemt het **betutteling** . (Economen gebruiken hiervoor ook het woord paternalisme, van het Latijnse pater : vader.)

Het debat gaat dus eigenlijk over twee vragen: (1) hoe groot is de schade voor anderen (externe effecten)? en (2) mag de overheid mensen tegen zichzelf beschermen, en geldt dat voor volwassenen net zo goed als voor minderjarigen?

Rechtsstaat: ook de overheid moet zich aan de regels houden

Een tabaksfabrikant stapte naar de rechter: volgens het bedrijf mocht de Staat het smaakjesverbod niet invoeren. Op 6 november 2024 oordeelde de rechtbank Den Haag dat het verbod wél mocht. Het verbod beperkt de vrije handel binnen de EU, maar volgens de rechter is dat gerechtvaardigd om de gezondheid van jongeren te beschermen: de maatregel is geschikt, noodzakelijk en niet zwaarder dan nodig. In een rechtsstaat kan een bedrijf of burger dus een besluit van de overheid laten toetsen door een onafhankelijke rechter.

De machtenscheiding: wie doet wat bij het smaakjesverbod?

In een democratische rechtsstaat is de macht verdeeld over drie delen, zodat niemand alle macht in handen heeft. Dat heet de machtenscheiding (of trias politica). Bij het smaakjesverbod zie je ze alle drie aan het werk:

• **Wetgevende macht** (regering en parlement): de regering en de Tweede en Eerste Kamer maakten samen de Tabaks- en rookwarenwet. Op basis van die wet stelde de regering de regels over smaakjes vast; sinds 1 januari 2024 mogen winkels alleen nog vapes met tabakssmaak verkopen.

• **Uitvoerende macht** (regering en ministeries): de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) controleert of winkels zich aan het verbod houden en kan een boete opleggen.

• **Rechterlijke macht** (onafhankelijke rechters): de rechtbank Den Haag toetste in 2024 of het verbod wel mocht, en oordeelde dat het was toegestaan.

Ook burgers hebben invloed: ze kiezen de Tweede Kamer, kunnen reageren op een wetsvoorstel (internetconsultatie), en kunnen hun Kamerleden mailen of een petitie aanbieden.

Bron:

CBS, Jaarrapport Landelijke Jeugdmonitor 2025 (Gezondheidsenquête/ Leefstijlmonitor). Het percentage jongeren dat zegt dagelijks of af en toe een e-sigaret te gebruiken. Volgens het CBS zette de stijging bij 12- tot 18-jarigen in 2024 niet statistisch significant door. Docent: controleer vóór gebruik of er nieuwere cijfers zijn.

Vergelijk deze cijfers niet met het Trimbos-cijfer uit les 4.1 (21,7%): het Trimbos-instituut meet of jongeren

in het afgelopen jaar

een vape gebruikten, bij 12- tot en met 25-jarigen. Dat is een andere vraag en een andere groep.

Jaar	Vapet (12 tot 18 jaar)	Vapet (18 tot 25 jaar)	Maatregel in dat jaar
2021	1,3%	2,3%	
2022	3,7%	7,3%	
2023	6,1%	13,0%	Online verkoop van vapes verboden (juli)
2024	7,6%	8,6%	Smaakjesverbod geldt in alle winkels (januari); geen vapes meer in supermarkten (juli)

Jongeren die dagelijks of af en toe vapen (de CBS-tabel als grafiek)

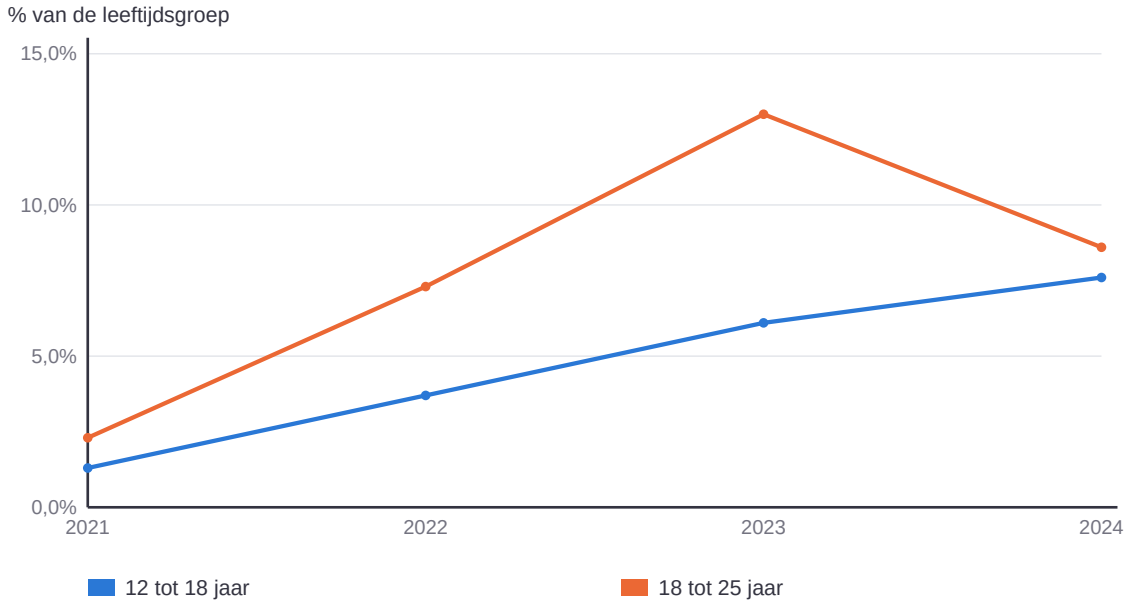

Juli 2023: online verkoop verboden. 2024: smaakjesverbod in alle winkels en geen vapes meer in supermarkten. Daalt het daarna, dan bewijst dat nog niet dat de maatregel de oorzaak is: samenhang is geen oorzaak.

Bron: CBS, Jaarrapport Landelijke Jeugdmonitor 2025

Kernbegrippen

Betutteling

Het verwijt dat de overheid zich te veel bemoeit met persoonlijke keuzes van burgers, ook als die keuzes vooral henzelf raken.

Rechtsstaat

Een land waarin ook de overheid zich aan de wet moet houden en burgers en bedrijven een besluit van de overheid kunnen laten toetsen door een onafhankelijke rechter, zoals bij het smaakjesverbod (2024).

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Wat betekent 'betutteling' in de context van overheidsbeleid?

2. Hield het smaakjesverbod op vapes stand bij de rechter?

3. Noem één argument vóór en één argument tegen het smaakjesverbod.

4. Noem een instrument dat de overheid kan gebruiken om gedrag rond vapes en energiedrank te beïnvloeden.

5. Noem de drie machten van de machtenscheiding en geef bij elke macht aan wie dat bij het smaakjesverbod was.

Zilver: Toepassing & Rekenen

6. Leg uit waarom je uit de tabel in deze les niet zomaar kunt concluderen dat het smaakjesverbod werkt (of niet werkt).

7. Waarom is het onderscheid tussen minderjarigen en volwassenen relevant in het betuttelingsdebat?

8. Geef een economisch argument (dus niet alleen "het is slecht voor je") vóór overheidsingrijpen bij vapes en energiedrank.

9. Geef een economisch argument tégen (te veel) overheidsingrijpen.

10. Waarom is het belangrijk dat de rechter onafhankelijk is van de regering? Gebruik het voorbeeld van de tabaksfabrikant.

Goud: Analyse & Evaluatie – de uitdaging

11. Kijk naar de tabel. Noem één cijfer dat laat zien dat het smaakjesverbod misschien werkt, en één cijfer dat laat zien dat het misschien niet werkt.

12. Mag de overheid ook volwassenen tegen zichzelf beschermen, of alleen jongeren? Kies en geef één argument.

Les 4.5 — Ontwerp zelf overheidsbeleid

Leerdoel: Je ontwerpt overheidsbeleid voor een energiedrankje, kiest een combinatie van instrumenten en weegt de voor- en nadelen af.

Theorie & uitleg

Je zag in dit thema hoe de overheid met accijns, verbruiksbelasting, subsidies en regels ingrijpt bij vapes en frisdrank. Nu ga je dat zelf toepassen op een verzonnen product: **SnelBrand** , een populair energiedrankje bij jongeren, waarvan onderzoek net heeft aangetoond dat het bij veelvuldig gebruik hartklachten kan veroorzaken.

Kernbegrippen

Accijns / verbruiksbelasting : een extra belasting op een specifiek product, die de prijs verhoogt.

Subsidie : geld van de overheid om ander, gezonder gedrag goedkoper te maken.

Leeftijdsgrens : een regel die bepaalt vanaf welke leeftijd je iets mag kopen.

Hoe zit het nu echt met energiedrank?

In Nederland is er **geen wettelijke leeftijdsgrens** voor energiedrank. Sommige supermarkten verkopen het uit zichzelf niet aan kinderen onder de 14 jaar. In een aantal andere EU-landen (zoals Litouwen, Letland, Polen, Roemenië en Hongarije) is verkoop aan minderjarigen wél verboden. Het Nederlandse kabinet kiest (nog) voor afspraken met de branche en voorlichting.

Kernbegrippen

Leeftijdsgrens

Een regel die bepaalt vanaf welke leeftijd je iets mag kopen, zoals 18 jaar voor tabak, vapes en alcohol. Voor energiedrank is er in Nederland geen wettelijke leeftijdsgrens.

Beleidspakket

Een combinatie van maatregelen (bijv. belasting, subsidie, regels en voorlichting) die samen één probleem aanpakken.

Oefeningen & rekenopdrachten

Brons: Kennis & Begrip

1. Noem twee instrumenten die de overheid kan inzetten tegen een schadelijk product.

---

2. Wat is een subsidie?

3. Wat is een leeftijdsgrens?

Zilver: Toepassing & Rekenen

4. Waarom kan een verbod soms averechts werken?

5. Waarom is een hoge accijns niet voor elk schadelijk product even effectief?

Extra rekenopdrachten

Niveau 2F

1. [2F] Een pakje shag kost €12,-. De accijns daarop is 65% van de prijs. Hoeveel euro accijns zit er ongeveer in?

Antwoord (€): _____

2. [2F] Een blikje energiedrank kost €1,20. Door de verbruiksbelasting komt er €0,07 bij. Hoeveel procent stijgt de prijs (afgerond op hele procenten)?

Antwoord (%): _____

3. [2F] Een schoolkantine verkoopt 150 flesjes water per week, met €0,20 korting per flesje dankzij subsidie. Hoeveel subsidie is dat totaal per week?

Antwoord (€): _____

4. [2F] In een (verzonnen) klas van 28 leerlingen heeft 25% weleens een vape geprobeerd. Hoeveel leerlingen zijn dat?

Antwoord: _____

5. [2F] Een fles sterke drank kost €4,50 zonder accijns. Met 80% accijns erbij, wat is de nieuwe prijs (zonder btw)?

Antwoord (€): _____

6. [2F] Een blikje frisdrank van 0,33 liter krijgt €0,26 per liter verbruiksbelasting. Hoeveel cent is dat op dit blikje?

Antwoord (cent): _____

7. [2F] Een fietssubsidie dekt 30% van een fiets van €500,-. Hoeveel euro subsidie is dat?

Antwoord (€): _____

8. [2F] Een pakje sigaretten kost €9,60 inclusief accijns. De accijns is €6,-. Hoeveel procent van de prijs is accijns?

Antwoord (%): _____

9. [2F] Een schoolkantine verkoopt 80 stuks fruit per dag, met €0,50 subsidie per stuk. Hoeveel subsidie is dat per schoolweek van 5 dagen?

Antwoord (€): _____

10. [2F] Een blikje energiedrank van 0,25 liter kost €1,10. Er komt €0,26 verbruiksbelasting per liter bij. Hoeveel cent belasting is dat per blikje?

Antwoord (cent): _____

Deze pagina is bewust leeg gelaten.

Toetsvoorbereiding

De toets van toetsblok 2 gaat over thema 3 (Temu, Shein & de echte prijs van je kleding) en thema 4 (Vapes, Red Bull & de betuttelende overheid). Werk deze pagina's door in de week vóór de toets:

1. Lees elk leerdoel en vink het vakje aan als je het echt kunt. Twijfel je? Lees die les nog eens door en maak de opdrachten opnieuw.
2. Schrijf bij elk kernbegrip in je eigen woorden op wat het betekent, zonder te spieken. Controleer daarna bij de les of je het goed had.
3. Maak de eindquiz van beide thema's online. Je ziet meteen wat je goed en fout hebt.

Eindquiz thema 3: vlaconomie.nl/thema-3/eindquiz

Eindquiz thema 4: vlaconomie.nl/thema-4/eindquiz

Leerdoelen online afvinken: vlaconomie.nl/leerjaar2/leerdoelen

Leerdoelen — kan ik dit?

Thema 3 — Temu, Shein & de echte prijs van je kleding

Les 3.1 — Een trui voor €4,-: hoe kan dat?

- ☐ Je legt in je eigen woorden uit wat schaarste is, je noemt een voorbeeld van hoe de aarde ook 'grenzen' heeft, en je herkent twee trucs waarmee een shopping-app je verleidt.

Les 3.2 — Welvaart in enge zin en brede welvaart: wat is de échte prijs?

- ☐ Je legt in je eigen woorden uit dat "goedkoop" niet altijd "goed voor iedereen" betekent, met een voorbeeld van kleding.

Les 3.3 — Externaliteiten: de kosten die niet op het prijskaartje staan

- ☐ Je legt in je eigen woorden uit wat een negatief extern effect is, je noemt twee voorbeelden bij goedkope kleding, en je telt productiekosten en externe kosten bij elkaar op.

Les 3.4 — Wereldwijde handelsstromen: hoe reist jouw trui de wereld rond?

- ☐ Je beschrijft in eigen woorden hoe een kledingstuk via verschillende landen bij jou terechtkomt, en je noemt één reden waarom landen zich specialiseren.

Les 3.6 — Bewust kopen: check je eigen kledingstuk

- ☐ Je onderzoekt een eigen kledingstuk op label, materiaal en keurmerk, je beoordeelt hoe betrouwbaar een keurmerk is, en je beoordeelt hoe bewust deze aankoop was.

Thema 4 — Vapes, Red Bull & de betuttelende overheid

Les 4.1 — Waarom bemoeit de overheid zich met jouw vape?

- ☐ Je legt in je eigen woorden uit wat een negatief extern effect is, met een voorbeeld van vapes of energiedrank.

Les 4.2 — Accijns en verbruiksbelasting: de prijs als wapen tegen externe effecten

- ☐ Je legt in je eigen woorden uit waarom de overheid belasting heft op producten zoals tabak en frisdrank, en je berekent een nieuwe prijs na zo'n belasting.

Les 4.3 — Subsidies: belonen in plaats van straffen

- ☐ Je legt in je eigen woorden uit wat een subsidie is, en je noemt het verschil met een accijns. Je legt uit wat de begroting, een begrotingstekort en de staatsschuld zijn.

Les 4.4 — Betutteling of bescherming? Het grote overheidsdebat

- ☐ Je leest een tabel met cijfers over vapegebruik, trekt daar een conclusie uit, en kiest en verdedigt een eigen standpunt in een klassikaal debat.

Les 4.5 — Ontwerp zelf overheidsbeleid

- ☐ Je ontwerpt overheidsbeleid voor een energiedrankje, kiest een combinatie van instrumenten en weegt de voor- en nadelen af.

Kernbegrippen — weet ik wat het betekent?

Schrijf de betekenis in je eigen woorden op. Kijk daarna bij de les of je het goed had.

Thema 3 — Temu, Shein & de echte prijs van je kleding

Schaarste

App-trucs (verleidingstechnieken)

Algoritme (in een shopping-app)

De grenzen van de aarde

Welvaart in enge zin

Brede welvaart

Hier en nu / later / elders

Extern effect (externaliteit)

Negatief extern effect

Positief extern effect

Productiekosten

Maatschappelijke kosten

Globalisering

Specialisatie

Primaire sector

Secundaire sector

Tertiaire sector

Quartaire sector

Interne markt (EU)

Importheffing (invoerrecht)

WTO (Wereldhandelsorganisatie)

Vrijhandel

Protectionisme

Thema 4 — Vapes, Red Bull & de betuttelende overheid

Marktfalen

Extern effect

Accijns

Verbruiksbelasting (op alcoholvrije dranken)

Subsidie

Begroting (rijksbegroting)

Betutteling

Deze pagina is bewust leeg gelaten.

Deze pagina is bewust leeg gelaten.